

ФІЛОСОФІЯ

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ЯК СИЛИ СЛОВА

Вступна промова

Президента Міжнародного організаційного комітету Конгресу проф. Пітера Кемпа (м. Копенгаген)

Чому ми, філософи, зібралися разом на світовий конгрес, який відбуватиметься весь тиждень? Що можемо запропонувати світові нашими доповідями, симпозіумами, лекціями і дискусіями? Адже все це – ніщо інше, ніж чисті слова, слова і слова. Яким чином наші слова можуть бути важливими для сучасного світу?

Інші вчені мають спеціальні дослідницькі галузі, вони представляють визначені дисципліни, окремі ділянки знання і освіти. Але ми, філософи, не маємо якоїсь однієї вузької спеціальної дисципліни. Ми можемо вести дискусії не лише з дослідниками різних галузей, але й з техніками, митцями, моралістами тощо. Ми можемо заходити до їхніх галузей, але наша активність не належить до жодної з них. Ми є скрізь і одночасно ніде. Наша сила не в тому, щоб мати справу з окремою ділянкою дослідження чи мислення, і не в тому, щоб продукувати результати, працюючи у таких відокремлених ділянках; наша сила у нашій здатності промовляти раціонально про все, беручи до уваги роль всього в цілому. Більше ніж будь-який інший дослідник чи теоретик маємо перед собою лише мову, мовлення і слово. Використовуючи філософські концепти і дискурс, ми вивчаємо і пам'ятаємо міркування філософів, які були до нас, але намагаємося думати на свій манер, відповідно до умов нашого часу, прагнемо переосмислити філософію сьогодні, коли описуємо, аналізуємо, аргументуємо, критикуємо, навчаємо, пропонуємо і т. ін. А коли відкриваємо небезпеку, що виникає перед людством, перед світом, перед індивідом чи перед уразливими групами, то маємо за обов'язок пропонувати спосіб унеможливлення зла чи катастрофи і здатні попереджувати людство щодо прихованих деструктивних сил або чиєїсь недбалості, які можуть принести катастрофу тощо.

Проте, щоб ми не робили, єдина сила, якою ми володіємо, – це сила слова, сила мови, сила мовлення тих, хто навчає, освічує, проводить лекції, пропонує огляди чи міркування на певні теми. Великий філософ ХХ сторіччя якось говорив, що “слово є моїм королівством (*la parole est mon royaume*), і я цього не соромлюся”.

Іноколи політичні лідери і керівники інститутів прагнуть присоромлювати нас за це; вони не можуть збагнути, чому повинні підтримувати і надавати місце філософії, оскільки філософія не має технічної мети, вона не здатна прямо впливати на виробництво матеріальних благ чи посилювати наші технічні

спроможності. Іноді філософи навіть усуваються чи виключаються з університетів і системи вищої освіти тому, що їх розглядають, як некорисних, а то й небезпечних для теперішнього порядку. Але незважаючи на це, сьогодні є багато познач, які вказують на життєдайність філософії і на те, що філософське мислення все ще відіграє величезну роль у нашому світі.

Про це свідчить велика кількість учасників на цьому конгресі. Це також демонструє міцність філософських товариств у всьому світі. Підтвердженням цього слугує ентузіазм учасників щорічних Міжнародних філософських олімпіад, на яких учні середніх шкіл із багатьох країн змагаються у написанні кращих філософських есеїв. У світі підтримується високий рівень публікацій праць усіма важливими мовами, що теж свідчить на користь важливої ролі філософії. У всьому світі, зовні й усередині наукових інституцій, філософи виступають із доповідями, більшість з яких добре сприймають. Тому, якщо “сила” означає культурний і політичний вплив, філософія перетворилася на глобальну світову силу. Справді, коли на нашій планеті зростає кількість війн і конфліктів, сила філософії маніфестується завдяки захисту свободи думки, свободи вираження великих цінностей, свободи критики несправедливості та свободи діалогу, який поширюється поза всі культурні й національні кордони. Коротко кажучи, філософія з’являється скрізь як сила, здатна підтримувати волю до миру. І, мабуть, світ став би найгіршим місцем для людського життя, якби не було філософії.

Звідси випливає, що сила – не тотожна потребам домінувати над іншими. Вона може бути звільнюючою і такою, що створює простір для нових можливостей, відкриває нові горизонти, розгортає приховані потуги й зміни.

Досить часто забувають, що економічні, технологічні й мілітарні сили не володіють світовою монополією. Філософська аргументація і рефлексія конститууює засобами слова не економічну, технологічну, мілітарну силу, а таку, яка здатна кинути виклик усім іншим потугам, здатна викривати ошуканство й ілюзії та пропонувати кращий світ для людського існування.

Часто силу філософського слова нехтують. Це відбувається тоді, коли філософію розглядають як чисту дескриптивну форму тлумачення, чисту референцію, невинне дзеркало, що забуваючи про власне існування, зображує перед нами речі. Така ідея філософії, як дзеркала природи, була піддана критиці водночас з погляду герменевтики і з погляду прагматизму. Ганс-Георг Гадамер показав у “Істині і методі” (1960), що не існує жодної дескрипції поза інтерпретацією тієї історичної ситуації, в якій ми описуємо речі. Ричард Рорті проголосив у праці “Філософія і дзеркало природи” (1979), що філософія повинна зосередитися на діях, які вносять зміни у світ.

Однак ще в 1955 році в Оксфорді філософ Джон Остін провів цикл лекцій про мовленнєві дії (мовлення – “speech acts”), які були опубліковані в 1962 році у брошурі “Як пов’язані речі зі словами”. Філософ показав, що речення, яке несе значення, є дією, і назвав її *локутивною дією*; далі він проголосив, що *локутивна*

дія не може бути цілком відокремлена від дії, названою *іллокутивною*, яка полягає у певній потузі щось промовляти. Інакше кажучи, цілісна ситуація, в якій здійснюється висловлювання і яку Дж. Остін назвав цілісною мовленнєвою дією (total speech act), є водночас *локутивною* та *іллокутивною*. Уже вибираючи те, що хочемо сказати, водночас оминаючи речі, які не вважаємо важливими, ми маємо певний вплив на тих, хто читає або чує те, що пишемо чи говоримо. Отже, слово завжди має силу у світі. А це означає, що філософування ніколи не буває тотально нейтральним. Ми, філософи, несемо відповідальність за те, яким чином речі пов'язані зі словами.

Однак якщо філософія несе силу слова, тоді не всі види філософування з необхідності будуть добрими для людськості. У ХХ сторіччі ми дізналися, наскільки деструктивними і катастрофічними можуть бути для людства націоналістичні, фашистські та інші тоталітарні форми мислення. Буває дуже спокусливим для певної групи підкидати харч для масових суджень, навертаючись до найгіршої частини нашої самості. І ця частина нашої самості формується не лише нашими егоїстичними спонуками, вона також конститується тим, що Томонобу Імамачі назвав “*нозистичними*” спонуками, тобто егоїзмом множини (від латинського “*nos*” ми), або груповим егоїзмом, який розводить людство на окремі позиції і розглядає кожного як потенційних ворогів, що належать до іноземців, до різних груп, до різних націй чи різних культур.

Проте *іллокутивного* елемента мови не достатньо, щоб зрозуміти, яким чином наше мовлення може бути водночас і добрим, і лихим. У ситуації мовлення ми знаходимо не лише те, що слова мають вплив, переносячи значення від однієї особи до іншої, подаючи інформацію про щось комусь засобом запитань, відповідей, звернень, наказів чи вибачень.

Мовленнєва дія може навмисне впливати на іншого, наприклад, для того, щоб домінувати, покоряти чи принижувати. Через те існує третій аспект мовленнєвих дій, який проникливий Джон Остін згадав, але не достатньо розвинув, і якому ми мусимо надати більше уваги. Йдеться про *перлокутивну* дію, яку філософ визначив як “досягнення певного ефекту тим, що мовиться про дещо”.

У нинішній ситуації ця *перлокутивна* дія може бути найважливішою мовленнєвою дією, і ми, філософи, повинні уважно дослідити її роль і значення. Адже у всій філософії мови, розвинутій у ХХ ст., я не знаходжу належного аналізу щодо того, яким чином мова може досягати певного ефекту і торкатися іншого, промовляючи щось до нього.

Справді, від початку лінгвістичного повороту, до якого істотно долучився Дж. Остін у 1950-х роках, багато філософів були зайняті тим, щоб зрозуміти природу мови. Наприклад, Людвіг Вітгенштайн та інші проводили аналіз повсякденної мови, Мартин Гайдегер і Моріс Мерло-Понті досліджували феноменологію мови, Ганс-Георг Гадамер та інші вивчали герменевтичну рефлексію щодо інтерпретації мовлення і тексту, Поль Рікер та інші дослідники проводили рефлексію поетичних

символів, метафор і наративів, здійснювали студії над ще багатьма аспектами філософії мови в аналітичній чи синтетичній традиціях, водночас зсередини чи ззовні європейської культури.

Завдяки лінгвістичному повороту й увазі, наданій мові, ми навчилися розуміти, яким чином сама філософія може не лише просвічувати і визволяти, але й також спокушати і маніпулювати. Пам'ятаємо, що намагання просвітлювати і визволяти разом із намаганням уникати спокус і маніпуляцій стало метою філософії ще від Платона, який приписав вирозумілу розмову, наприклад, розмову, в якій можемо досягати згоди у процесі діалогу, коли кожен його учасник є чесний перед собою і чесний перед іншими. Очевидно, для Платона, а пізніше особливо для Сьорена К'єркегора, також іронія і те, що Жак Деріда назвав філософуванням на прикордонні, теж можуть бути вирозумілими. Але спокушання і маніпуляція, нехай назвемо їх філософією, – це те, що має тенденцію зводити мислення людини до сліпого інструменту ідеології чи до ошуканства, що ніколи не може призвести до вирозумілості.

Однак розум (*reason*), яким оперують філософи, є тим розумом, який вони допилюють. Тому філософія може бути лише контрпродуктивною, якщо вона застосовується як засіб анестезії, не кращою буде і провокативність у сенсі ворожого мовлення чи мови ненависті. Справді, добрий філософ переймається його чи її справою, говорить із натхненням про те, у що він чи вона вірять, і зберігає тверезі міркування навіть у процесі різкої критики. Але ворожа розмова, у якій застосовуються образи і наклеп проти інших, не залежно від того, є вони філософами чи не є, наприклад, серед політиків, зводять аргументи до насильства і перетворюють філософію у засіб егоїстичної чи нозистичної зброї.

Сьогодні філософія втратила свою невинність; ми не можемо філософувати поза рефлексією на нашу лінгвістичну практику. Потрібно глибоке розуміння *перлокутивної* дії, щоб ставати свідомішими в тому, яким чином кожна комунікативна ситуація – від найінтимнішої до найбільш політичної сфери – може водночас підбадьорювати і травмувати, стимулювати і притискати інших.

Не лише тому, що філософи володіють видимою силою конкретного слова і покликані суспільством звітувати перед ним за те, що чинять у процесі навчання філософії і в процесі мовлення у публічній сфері, але й тому, що вони не зможуть пояснити своєї власної активності поза рефлексією щодо сили слова загалом. І саме тому вони мають визнати, що ця сила є величезною. Вони не можуть пояснити іллокутивну і *перлокутивну* роль філософії сьогодні, без того, щоб спробувати вияснити те, що ми чинимо один одному, розмовляючи і пишучи як звичайні люди, а не лише як філософи, у світі, який ми, можливо, більше ніж будь-чим іншим, формуємо нашими словами.

Вважаю такий звіт за найнагальніше завдання, що стоїть перед філософами сьогодні, для кожного, хто хоче переосмислювати філософію і хто хоче застосувати свої здібності для аналізу і критики найактуальнішої проблеми

сучасності: яким чином можемо ми уникнути “зіткнення цивілізацій”, яке Самюел Гантінгтон визначив як найбільшу загрозу людству в цьому сторіччі.

Звідси випливає, що філософи покликані не лише зрозуміти самих себе, але й силу нашого філософського слова. Ми мусимо зробити вагомий внесок у розвиток розуміння сили слова у більш загальному сенсі. Як члени королівства слова ми є відповідальними за навчання і пояснення того, що слово може робити серед людей не лише в одній окремій країні, але й серед усіх людей на Землі, що належать до різних націй, різних культур, різних мов, традицій і релігій.

Дозвольте використати як приклад той наслідок, що був досягнутий у результаті публікації у Данській газеті “Jyllandsposten” малюнків пророка Мухамеда, в яких він поставав терористом, скажімо з бомбою у своєму тюрбані. Такі малюнки супроводжувалися словами редактора, які повчали, що мусульмани наділені “пихою, зневагою та глуфом відносно інших”. Реакція у мусульманському світі на такий агресивний випадок була гарячою й інколи вкрай відчайдушною: данські прапори горіли у багатьох місцях, згоріли навіть деякі дипломатичні резиденції.

Водночас більшість інших данських газет відмовилися друкувати малюнки, проте данський прем'єр-міністр Андерс Фог Расмусен не заявив чіткої опозиції відносно надрукованих газетою малюнків, а виголосив, що в Данії існує свобода слова і що уряд не міг би і не мав би втручатися у рішення, за які несе відповідальність газета. Коли ж його попросили вибачитися за публікацію малюнків, він зрозумів це як вимогу взяти відповідальність за те, що уряд не вчинив, і відмовився від будь-яких вибачень. Дехто вважав, що тут йшлося про проблеми права і що малюнки повинні бути заборонені законом, але більшість бачила в цьому моральну проблему. Але прем'єр-міністр на початку не вважав це ні проблемою права, ні проблемою моралі. Однак, коли цього року данський творець фільмів, Гірт Вайлдерс, сконструював короткий фільм за назвою “Фітна”, вкрай агресивний щодо мусульман, запустив його в Інтернеті й приїхав до Данії, сподіваючись на підтримку нашого прем'єр міністра, останній проте різко дистанціювався від фільму і в такий спосіб моральна дистанція могла також глумачитися відносно данської газети. Проте чому він не зробив цього раніше?

Малюнки одержали захист у Данії в ім'я захисту права на свободу слова. А нещодавно данська секретна служба повідомила пресу про трьох молодих людей (данця і двох іноземців), які заповзялися планувати смерть для художника (з міркувань безпеки докази не публікувалися). Тоді жодна данська газета не вважала цих трьох осіб за простих кримінальних злочинців, але майже вся данська преса була охоплена чимось на зразок війни логіки й опублікувала образливі малюнки для того, щоб захистити Данію – “країну свободи слова” – проти всіх її ворогів. Наслідки не забарилися: відбулася кривава самовбивча атака на амбасаду Данії в Пакистані.

Мені хотілося б запитати: чи не була ця нещаслива історія наслідком поганої філософії? Ідея свободи слова з'явилася у першому додатку до Конституції Сполучених Штатів Америки з 1791 року і проголошувала, що “Конгрес не повинен робити жодного закону... який би обмежував свободу слова чи преси”. Це було проголошено, щоб забезпечити можливість критики тих, хто *є при владі*. Півтора сторіччя пізніше свобода слова була визнана як людське право у статті 19 Універсальної декларації прав людини з 1948 року: “Кожен має право на свободу поглядів і їхнє вираження”. Однак Декларація прав людини і громадянина 1789 р., що постала внаслідок Французької революції завдяки свободі слова відважних громадян, не проголошувала право на свободу слова без обмежень. Це обґрунтовувалося тим, що не існує свободи без відповідальності; це відповідало визначенню свободи у статті 4-ій, яка промовляла, що свобода полягає у праві робити все, що не шкодить будь-кому іншому, і що межі цього права мусять визначатися законом.

Справді, абсолютна свобода слова та її вираження є проблематичними. Це особливо зрозуміло у випадку вимоги свободи совісті (релігійної віри), яка історично передує вимогам свободи слова. Релігійна свобода була проголошена як свобода віри, і це було проголошено саме як право людини, але не без обмежень. Оскільки свободу практикувати релігію, яка включає насилля в тому, щоб примушувати людей до віросповідання, загалом, ніколи не приймали за людське право. Інакше кажучи, свобода віросповідання є правом остільки, оскільки воно не перешкоджає будь-кому іншому мати таку саму свободу. Тому також свобода слова (і його вираження) стає проблематичною, якщо вона проголошується без обмежень; вона може практикуватися як насильство, якщо це перлокутивний акт, який шкодить і принижує інших з метою домінування, придушення чи приниження.

Існує значно фундаментальніше людське право, ніж право на свободу слова, і це є право на свободу думки. Право на свободу думки проголосили Вольтер у своєму “Філософському словнику” (1764) та багато інших європейських філософів у добу Просвітництва. Право на таку свободу можна вважати абсолютним, якщо під думкою розумітимемо внутрішнє переконання чи віру, які не включають насильства проти інших. Отже, існує абсолютна свобода думки, але не абсолютна свобода вираження думки.

Культ публічної свободи вираження в такій країні, як Данія, є дещо дивним у порівнянні з тим, що вважається нормальним у родинному житті Данії. Кожен знає, що в родині чи серед друзів можна думати все, що ти хочеш про свою дружину чи свого партнера, про своїх батьків і своїх дітей, а також про своїх найближчих друзів. Але якщо ви хочете доброго життя разом з ними, ви мусите завжди бути обережними щодо тих способів, якими повідомляєте про свої думки. Тобто ви не можете використовувати слова як зброю проти них. Яким чином тоді

свобода може бути інакшою у її застосуванні відносно великої родини, якою ми називаємо людство?

Як члени такої людськості, як громадяни світу, ми мусимо визнати, що приниження інших може вважатися найбрутальнішим насиллям, яке можна практикувати поза прямим вбивством. Економічна експлуатація великої частини населення світу його меншою, багатою частиною, є великою проблемою, але не найбільшою. Найбільша проблема полягає у нестачі взаємного визнання між людьми різних культур, різних мовних груп, різних історичних дійсностей, різних рас і різних релігій. Для нас, європейців і американців, пропозиція визнання не буде коштувати ні грошей, ні капіталів. Незважаючи на це, така практика видається для нас значно труднішою, ніж навіть відмова від матеріального достатку. Це потребує покірності, якою ми не володіємо.

Протилежність між визнанням і приниженням, напевно, є дуже повчальною. Визнати іншого – це не лише прийняти чисту екзистенцію іншого, але й утриматися від насильства проти цієї особи. Приниження, з іншого боку, – це таке ставлення, яке може дати іншому відчуття меншовартості, поранити самооцінку іншого і самоповагу культурної спільноти. Коли чиясь самооцінка поранена, вона може лягати в основу нездорового ставлення до іншого людського буття, тому що неможливо себе розкрити без участі іншого. Приниження руйнує наше “життя разом” не лише на рівні персональних стосунків, але також на рівні соціального життя.

Покірність та скромність, які походять із визнання рівності між собою та іншим людським існуванням, є протилежністю до гордовитості й зухвальства. Навпаки, приниження іншого не є чеснотою (цнотою), воно є недоліком, пороком, будучи спробою домінування над іншим, присилуючи його чи її до покори і смиренності. Проте присилувана покірність ніколи не стане справжньою смиренністю, оскільки вона мусить прийти великодушно з відповідного характеру індивіда, а не зовні, не зі страху перед іншим.

Покірність є смиренністю перед спільнотою, до якої ми належимо. У цьому сенсі це не відчуття меншовартості, а відчуття належності. І воно полягає в переконанні, що жоден із нас не має нашої ідентичності поза тим, що ми одержуємо від інших. Фактично, людська ідентичність у добу модерну є синтезом ідентичностей. Як говорить Амартья Сен (Amartya Sen) “У нормальному житті ми бачимо себе членами різноманітних груп: ми належимо до кожної з них”.

Нині ми маємо кілька великих проблем, які повинні розв’язати разом. Отож, мусимо бути космополітами, і це більше не романтична мрія, а дуже конкретне завдання. Дозвольте мені згадати лише три конкретні проблеми: проблему глобального потепління і довкілля загалом; проблему міжкультурного співіснування; проблему фінансової глобалізації. Ми не досягнемо жодного мирного розв’язання цих проблем, якщо не навчимося поводитися мирно у своїй мові й мовленні, тобто використовувати мову як інструмент миру, а не зброї. Ми

живемо з проблемами, викликаними складнощами технології, але ми не зможемо опанувати ці складнощі, якщо не опануємо нашу мову. Отже, мусимо переосмислити філософію відповідно до еко-етики, етики нашого часу як “ойкосу”, як спільного мешкання задля доброго життя.

Тому ми потребуємо філософії, потребуємо сили слова. Така потреба є найглибшим нуртом, який ми маємо. Молодий китаєць написав мені, коли намарно шукав гроші, щоб відвідати наш конгрес: “Я не можу прибути на Світовий конгрес із філософії, але філософія буде в моєму серці”.

Цей молодий учений належить до королівства слова. Він має переконання, з якими ми всі зібралися тут у Сеулі. Він із нами у нашому палкому бажанні: хай живе філософія!

30 липня 2008 року, м. Сеул (Республіка Корея).

Переклав з англійської **Анатолій Карась**,
учасник XXII-го Світового конгресу з філософії.